

Od archeologii pól bitewnych do archeologii konfliktów

From battlefield archaeology to archaeology of conflicts

Abstrakt / Abstract

Artykuł w skrócie przedstawia początki i rozwój archeologii pól bitewnych i jej przejście w archeologię konfliktów. Rozwój omawianej dziedziny podzielić można na dwa zasadnicze okresy. Pierwszy to czas, kiedy w początkach XIX w. historycy, historycy amatorzy, archeolodzy i archeolodzy amatorzy zainteresowali się miejscem starcia, a nie tylko bitwą jako wydarzeniem historycznym. Zaczęto wtedy zwracać uwagę na inne źródła niż tylko pisane czy kartograficzne. Z czasem krąg badaczy zawęził się do zawodowych archeologów wraz z ogólnym rozwojem samej archeologii.

Etap drugi jest okresem, w którym tę dyscyplinę nazwano i zdefiniowano. Nastąpiło to w połowie lat osiemdziesiątych XX w. Jest to czas jej gwałtownego rozwoju i przededefiniowania na początku XXI w., kiedy to archeologia pól bitewnych stała się częścią archeologii konfliktów.

Słowa kluczowe: archeologia, archeologia pól bitewnych, archeologia konfliktów

The paper presents the origins and early development of battlefield archaeology and its incorporation into the field of archaeology of conflicts. The origins of the discussed discipline date back to the 19th century, when historians and archaeologists – both professionals and amateurs – not only began to take some interest in the sites where armies fought but also examined the battles as historical events, turning their attention to sources other than just written or cartographic records. In the course of time, the circle of researchers was gradually being restricted to professional archaeologists. The new scientific discipline was labelled and defined in the mid-1980's. Then, early in the 21st century, battlefield archaeology became a branch of the archaeology of military conflicts.

Keywords: archaeology, battlefield archaeology, archaeology of conflict

W ramach archeologii – tak jak i w innych dziedzinach nauki – powstają różnorodne specjalizacje badawcze o odmiennej specyfice. Przeważnie są one związane z konkretnymi okresami, epokami wyróżnionymi przez archeologów. Czasem wydziela się je ze względu na metodykę – np. archeologia podwodna czy lotnicza – lub szczególny temat, którym się zajmuje, jak archeologia sądowa, industrialna czy archeologia konfliktów.

Wydaje się, że rozwój tej ostatniej można podzielić na dwa zasadnicze okresy. Pierwszy przypada na początek XIX w., kiedy historycy oraz archeolodzy (zawodowcy i amatorzy) zainteresowali się miejscem starcia, a nie tylko bitwą jako wydarzeniem historycznym. Można by rzec, że ludzie ci wyruszyli w teren w poszukiwaniu innych źródeł niż tylko pisane czy kartograficzne. Wraz z ogólnym rozwojem archeologii krąg badaczy pól zawęził się do zawodowych archeologów.

W drugim okresie, rozpoczynającym się w połowie lat osiemdziesiątych XX w., archeologię pól bitewnych nazwano i zdefiniowano. Jest to czas jej gwałtownego rozwoju i przedefiniowania na początku XXI w., kiedy to stała się częścią archeologii konfliktów.

Materialne ślady, które pozostawia po sobie starcie zbrojne, były obiektem zainteresowania znacznie wcześniej. Jako przykład można wymienić bitwę w Lesie Teutoburskim.

Tacyt, jeden z najwybitniejszych rzymskich historyków, opisał moment, w którym armia rzymska pod wodzą Germanika odwiedza pole bitwy w Lesie Teutoburskim – miejsce klęski trzech legionów z 9 r. n.e. Rzymianie dotarli tam sześć lat po walkach i oto, co mieli zobaczyć:

Pierwszy obóz Warusa przestronnym swym obwodem i wytyczoną główną kwaterą na pracę trzech legionów wyraźnie wskazywał; dalej poznawano po zapadniętym na poły wale i po płytkim rowie, że zdziesiątkowane już resztki armii tu obozowały. Na środku równiny bielejące kości, jak uciekali, jak opór stawiali, bądź rozrzucone, bądź spiętrzone. Obok leżały ułamki broni i szkielety końskie, a zarazem widziano czaszki ludzkie z przodu do pni drzew przybite¹.

Wprawdzie powodem tej wizyty była chęć pogrzebania rzymskich żołnierzy, jednak zanim do tego przystąpiono, poczyniono wnikliwe obserwacje tego miejsca. Zwrócono uwagę na pozostałości umocnień, koncentrację kości ludzkich i końskich, porozrzucany ekwipunek oraz inne elementy związane z bitwą, które powiązano z intensywnością walk. Chociaż nie była to wyprawa naukowa, tylko wojskowa, przekaz Tacyty stanowi jedną z pierwszych relacji z oględzin pola bitwy.

Miejsca dawnych starć zbrojnych zawsze były mniej lub bardziej obecne w świadomości ludzkiej. Im więcej czasu upływało od danego wydarzenia, tym bardziej tajemnicze i legendarne się wydawały. Z jednej strony coraz mniej realne, jednak z drugiej jak najbardziej materialne z powodu znalezisk, które łączono z konkretną batalią.

Chociaż wzmianki o pozostałościach bitewnych można znaleźć już u Wincentego Kadłubka czy Jana Długosza, to wydaje się, że tym, który upodobał je sobie szczególnie,

¹ Tacyt, Kroniki od zgonu boskiego Augusta [w:] idem, Dzieła, t. 2, tłum. S. Hammer, Warszawa 1957, s. 104.

był żyjący w XVI w. Maciej Strykowski². Ten historyk i poeta w *Kronice Polskiej, Litewskiej, Żmódzkiej i wszystkiej Rusi* tak pisze o polu bitwy pod Wilnem stoczonej w 1390 r.: „Dziś jeszcze tam w tych polach najdują rusnice staroświeckie, szpady, przyłbice i miecze, także ostrogi zardzewiałe i w Werkach w dworze biskupim wisi zawieszonych kilka broni, co chłopci wyorali”³.

Strykowski w swoich pracach opisuje co prawda odkrycia przypadkowe i prawdopodobnie więcej jest tutaj fantazji niż prawdy, jednak zwraca uwagę na to, że bitwa zostawia po sobie rzeczywiste ślady⁴.

Zanim starcia zbrojne znalazły się w polu zainteresowań archeologii, pola bitew „odkryli” miłośnicy historii – amatorzy. Jednym z nich był Polak, gen. Michał Sokolnicki, który w 1810 r. szukał miejsca klęski rzymskich legionów w Lesie Teutoburskim. Owoce tej wyprawy była wydana już w 1812 r. w Paryżu książka⁵.

W Anglii w 1842 r. Edward Fitzgerald, miejscowy miłośnik historii, rozpoczął intensywne zbieranie informacji na temat bitwy pod Naseby – kluczowego starcia z 1645 r. stoczonego w ramach angielskiej wojny domowej. Fitzgerald ewidencjonował miejsca, które tradycja wiąże z bitwą, badał lokalne nazewnictwo i topografię obszaru, malował i szkicował krajobraz, a także gromadził wszelkie informacje na temat znajdujących przedmiotów mogących mieć związek z bitwą. Jego praca zaowocowała przeprowadzeniem wykopalisk, a te odkryciem grobu masowego kryjącego szczątki poległych⁶. W tym samym czasie Richard Brooke, prawnik i historyk regionalista, w podobny sposób zajmował się polem bitwy pod Stoke z 1487 r., a następnie innymi starciami z wojny Dwóch Róż (1455–1487)⁷. Jego pracę wieńczy dzieło pt. *Visits to fields of battle in England of the fifteenth century*, gdzie – oprócz samych źródeł historycznych – autor porusza problem identyfikacji miejsc stoczonych bitew oraz zajmuje się analizą ich krajobrazu⁸.

² A. Abramowicz, *Maciej Strykowski o pobjawiskach* [w:] *Studia nad kulturą materialną wieków od XIV do XVI*, red. T. Poklewska, Wrocław 1986.

³ M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 89.

⁴ A. Abramowicz, *Maciej Strykowski...*, s. 62–73.

⁵ M. Sokolnicki, *Generał Michał Sokolnicki 1760–1815*, Kraków 1912, s. 202–203; M. Rekowski-Ruszkowska, *Z polskich zainteresowań prowincjami rzymskimi. Wyprawa Michała Sokolnickiego do Niemiec i Belgii w latach 1810–1811*, „Archeologia” 1997, t. 48, s. 77.

⁶ G. Foard, *The Archaeology of Attack: Battles and Sieges of the English Civil War* [w:] *Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology. Proceedings of a conference held in the Department of Archaeology University of Glasgow, April 2000*, eds. P.W.M. Freeman, A. Pollard, Oxford 2001, s. 88.

⁷ J. Carman, *Archaeologies of Conflict*, London 2013, s. 43.

⁸ R. Brooke, *Visits to fields of battle in England of the fifteenth century*, Dursley 1975.

Tematem pól bitewnych z oczywistych względów zajmowali się historycy piszący niezliczone prace na temat wojen i poszczególnych starć. To właśnie niektórzy z nich wyruszyli, by na własne oczy zobaczyć miejsca, na których rozegrały się interesujące ich batalie. Jednym z nich był noblista, prof. Theodor Mommsen, wybitny znawca prawa rzymskiego i historyk. W 1885 r. to on pierwszy skojarzył znajduwane przez rolników w okolicach miejscowości Osnabrück monety rzymskie z miejscem bitwy w Lesie Teutoburskim. Przeprowadzone ponad 100 lat później badania archeologiczne potwierdziły jego hipotezę⁹.

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. wielu uczonych, zwłaszcza byłych oficerów niemieckich i francuskich, zwiedzało klasyczne pola bitew Hiszpanii, Francji, Włoch, Grecji i Turcji i publikowało następnie liczne książki oraz artykuły¹⁰. Czynili to także zawodowi historycy, m.in. wybitny historyk wojskowości, członek British Academy Charles Oman, który osobiście odwiedził ponad 10 pól bitewnych, wykorzystując później swą wiedzę w jednym z klasycznych już dzisiaj dzieł pt. *Sztuka wojenna w XVI wieku*¹¹.

Również archeolodzy, w tym amatorzy, jak Heinrich Schliemann, natknęli się na ślady konfliktów zbrojnych na takich legendarnych już stanowiskach jak Troja, Alezja czy Olint¹². Także bitwy z mniej odległej przeszłości stawały się obiektem zainteresowania. Tak stało się z miejscem starcia pod Połtawą (1709 r.), gdzie w 1911 r. szwedzcy oficerowie przeprowadzili amatorskie prace wykopaliskowe grobu poległych¹³.

W okresie międzywojennym obiekty związane z bitwami nadal sporadycznie badali zarówno amatorzy, jak i zawodowcy. Były to groby masowe m.in. na polu bitwy pod Mohaczem na Węgrzech¹⁴ czy w słynnym Visby w Szwecji¹⁵. Na początku lat trzydziestych XX w. również w Stanach Zjednoczonych rozpoczęto podobne prace badawcze

⁹ S. Wilbers-Rost, *Total Roman Defeat at the Battle of Varus (9 AD)* [w:] *Fields of Conflict: Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War, Vol. 1: Searching for War in the Ancient and Early Modern World*, eds. D. Scott, L. Babits, Ch. Haecker, Westport 2007, s. 121.

¹⁰ J. Coulston, *The Archaeology of Roman Conflict* [w:] *Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology...*, s. 23.

¹¹ Ch. Oman, *Sztuka wojenna w XVI wieku*, t. 1, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2015, s. 10.

¹² R. Payne, *The Gold of Troy – the story of Heinrich Schliemann and the buried cities of ancient Greece*, New York 1959; J. Lee, *Urban Combat at Olynthos, 348 BC* [w:] *Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology...*, s. 13; S. Schnurbein, *Caesars Kampf um Alesia und die Archäologie* [w:] *Schlachtfeldarchäologie. Battlefield Archaeology. 1. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. bis 11. Oktober 2008 in Halle (Saale)*, ed. H. Meller, Halle 2009, s. 59–61.

¹³ A. Homann, *Battlefield Archaeology of Central Europe – With a Focus on Early Modern Battlefields* [w:] *Historical Archaeology in Central Europe*, ed. N. Mehler, Rockville 2013, s. 205.

¹⁴ L. Papp, *A mohácsi csata halottai 2013, Mohácsi csata*, <http://mohacsi-csata.hu/content/dr-papp-l%C3%A1sz-l%C3%B3-moh%C3%A1csi-csata-halottai> [dostęp: 11 X 2018].

¹⁵ B. Thordeman, *Armour from the battle of Wisby 1361, Vol. 1: Text*, Uppsala 1939.

m.in. na obszarze fortu Necessity w stanie Pensylwania, w którym w 1754 r. George Washington, przyszły pierwszy prezydent, stawił czoła wojskom francuskim¹⁶.

Choć jako pierwsze prace prowadzone na polu bitwy po II wojnie światowej wymienia się badania z końca lat pięćdziesiątych XX w. w Portugalii pod Aljubarrota (1385 r.)¹⁷, to tak naprawdę zrealizowano je w latach 1952–1953 w Stanach Zjednoczonych ponownie w forcie Necessity. Była to w zasadzie kontynuacja prac z lat trzydziestych¹⁸. Nie były to natomiast badania bitwy stoczonej w otwartym polu, tylko walk w obronie fortyfikacji. Typowego pola bitwy dotyczyły prace w Polsce. Jesienią 1956 r. wytyczono wykopy sondażowe w poszukiwaniu miejsca starcia pomiędzy wojskami Bolesława Krzywoustego a króla niemieckiego Henryka V w 1109 r. na Psim Polu¹⁹. W czasach nowożytnych obszar ten stał się dzielnicą Wrocławia, co znacznie utrudniało skuteczne rozpoznanie śladów walk w terenie. Chociaż wśród historyków panuje przekonanie, że bitwa ta prawdopodobnie nigdy się nie odbyła lub była jedynie potyczką²⁰, nie zmienia to faktu, że w celu ustalenia jej lokalizacji podjęto badania archeologiczne. Podczas prac, przy udziale jednostki saperów ze szkoły oficerskiej wojsk inżynieryjnych, użyto wykrywaczy metali²¹. Niestety badania nie przyniosły efektów i mimo zapowiedzi nie były kontynuowane.

Równocześnie ze wspomnianymi wyżej badaniami pod Aljubarrota w 1958 r. ruszyły w Polsce prace na polu bitwy pod Grunwaldem (1410 r.)²². Prowadzone początkowo z dużym rozmachem trwają z przerwami do dziś. Ich okresowy charakter jest związany z różnymi rocznicami samej bitwy, co raczej negatywnie wpływa na całość programu badawczego²³. Mimo to nadal pozostają one badaniami realizowanymi na największą jak dotąd skalę w Polsce²⁴.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. rozpoczęły się także prace na polu bitwy pod Mohaczem (1526 r.) na Węgrzech i pod Warną (1444 r.) w Bułgarii²⁵.

¹⁶ A. Axelrod, *Bleeding at Great Meadows. Young George Washington and the Battle that Shaped the Man*, Philadelphia 2007, s. 192.

¹⁷ J. Carman, *Archaeologies...*, s. 44.

¹⁸ A. Axelrod, *Bleeding...*, s. 192–193.

¹⁹ W. Sarnowska, *Wrocław-Psie Pole, „Z Otchłani Wieków”* 1957, t. 23, s. 100.

²⁰ K. Olejnik, *Cedynia, Niemcza, Głogów, Krzyszków*, Kraków 1988, s. 67–68; A. Nowakowski, *Wojskowość w średnio-wiecznej Polsce*, Malbork 2005, s. 171; M. Kaczmarek, *Bitwa na Psim Polu* [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2006, s. 78.

²¹ W. Sarnowska, *Wrocław...*, s. 101.

²² A. Nadolski, *Grunwald. Problemy wybrane*, Wodzisław Śląski 2010, s. 9.

²³ *Idem*, *Stan archeologicznych badań pól Grunwaldu (do roku 1988)*, „*Studia Grunwaldzkie*” 1991, t. 1, s. 27.

²⁴ Świadczy o tym bogata literatura – zob. *idem*, *Stan archeologicznych badań...*; K. Kwiatkowski, *Memoria continenter historiam denotat. Bitwa pod Grunwaldem/Tannenbergiem/Žalgirisem 1410 w najnowszych badaniach*, Toruń 2015, s. 205–216.

²⁵ A. Homann, *Battlefield Archaeology...*, s. 206.

W kolejnych dekadach badania prowadzono sporadycznie w Polsce pod Cedynią (972 r.), Legnicą (1241 r.), Świecinem (1462 r.) i Lubiszewem (1577 r.)²⁶. W Czechosłowacji był to Třebel (1647 r.)²⁷, a na Ukrainie Beresteczko (1651 r.)²⁸.

Również w Stanach Zjednoczonych podobne projekty badawcze realizowano od lat pięćdziesiątych XX w. Oprócz wspomnianego wyżej fortu Necessity początkowo historycy, a potem archeolodzy, zajmowali się zarówno polami bitew, jak i relikwiami fortyfikacji głównie z wojny secesyjnej²⁹.

Prawdziwy przełom przyniosły w połowie lat osiemdziesiątych badania pola bitwy nad Little Bighorn (1876 r.) w Stanach Zjednoczonych. Podczas tego legendarnego starcia wojsk amerykańskich z Indianami, głównie z plemienia Dakotów, śmierć ponieśli wszyscy żołnierze oddziału wydzielonego z 7. regimentu kawalerii. Poległ także dowódca płk George Custer³⁰. W pracach użyto nowoczesnych, jak na ówczesne czasy, wykrywaczy metali, a dokładną lokalizację każdego znalezionej zabytku ustalono na podstawie pomiarów geodezyjnych³¹. Zastosowane metody i prezentacja wyników badań stały się wzorem dla innych tego typu projektów na całym świecie.

Druga połowa lat osiemdziesiątych oraz lata dziewięćdziesiąte XX w. przyniosły wiele podobnych inicjatyw badawczych. Ich liczba, skala, zakres tematyczny i chronologiczny skłoniły badaczy do refleksji nad dotychczasowymi dokonaniem. W rezultacie wyodrębniono nową dyscyplinę archeologii, którą nazwano archeologią pól bitewnych (*battlefield archaeology*)³².

W 2000 r. odbyła się w Glasgow pierwsza międzynarodowa konferencja poświęcona tej tematyce, której pokłosiem była wydana rok później publikacja³³. Od tego czasu w różnych miejscach na świecie organizowana jest ona co roku lub co dwa lata.

²⁶ W. Filipowiak, *Cedynia 972 – Le champ de bataille à la lumière de l'analyse isotope C14*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 1988, fasc. 2, s. 11–14; A. Siedlak, *Badania archeologiczne w 720 rocznicę bitwy pod Legnicą*, „Z Otchłani Wieków” 1961, nr 3, s. 203–209; A. Nowakowski, *Badania na pobojowisku z wojny trzynastoletniej pod wsią Świecino, powiat Puck*, „Pomorania Antiqua” 1968, t. 2; M. Głosek, B. Łuczak, *Bitwa pod Lubiszewem (17 kwietnia 1577 r.) w świetle badań archeologicznych*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1982, t. 25.

²⁷ V. Matoušek, *Třebel. Obraz krajiny s bitvou*, Praha 2006.

²⁸ I.K. Sveshnikov, *Bytva pid Berestechkom*, L'viv 1993.

²⁹ E.C. Bearss, *Introduction [w:] Archaeological Perspectives on the American Civil War*, eds. C.R. Geier, S.R. Potter, Gainesville 2001, s. XVII–XXIII.

³⁰ G. Swoboda, *Little Big Horn 1876*, Warszawa 1998.

³¹ D.D. Scott, R.A. Fox, *Archaeological Insights into the Custer Battle: an Assessment of the 1984 Field Season*, Norman 1987.

³² T. Sutherland, M. Holst, *Battlefield Archaeology – A Guide to the Archaeology of Conflict*, British Archaeological Jobs Resource, <http://www.bajr.org/BAJRGuides/8.%20Battlefield%20Archaeology%20%20A%20Guide%20to%20the%20Archaeology%20of%20Conflict/BAJRBattleGuide.pdf> [dostęp: 17 X 2018], s. 11–14; J. Carman, *Archaeologies...*, s. 43–45.

³³ *Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology...*

Początek XXI w. to lata kolejnych prac badawczych oraz rozwoju metodologii i metodyki archeologii pól bitewnych. Początkowo definiowano ją jako jedną z dyscyplin archeologii, której obszar zainteresowań obejmuje starożytne i historyczne konflikty zbrojne. Zamiast „archeologia pól bitewnych”, która sugeruje koncentrację badawczą na samym miejscu bitwy, proponowano termin „archeologia bitwy” (*the archaeology of battle*), który opisuje tę dyscyplinę precyzyjniej, wysuwając na pierwszy plan samą bitwę rozumianą jako wydarzenie historyczne³⁴.

Stosunkowo szybko okazało się, że pola bitew nie są jedynym obiektem zainteresowania archeologów. Oprócz miejsc starć zbrojnych, takich jak bitwy, potyczki, boje czy oblężenia, badano także relikty obozów wojskowych³⁵, obozów jenieckich³⁶, pozostałości fortyfikacji polowych i stałych³⁷, obozów zagłady³⁸, a także groby pojedyncze i masowe³⁹. Część z wymienionych obiektów, np. obozy wojskowe, fortyfikacje czy groby, mogła być związana z bitwą i znajdować się w miejscu starcia, innych, takich jak obozy jenieckie czy zagłady, nie można jednak powiązać z żadną batalią. Wymienione obiekty mogą równie dobrze być zlokalizowane na polu bitwy lub być niezwiązane z żadnym konkretnym starciem (np. groby masowe w Katyniu). Dotychczasowy termin i sama nazwa całej dyscypliny okazały się niewystarczające i musiały zostać zmienione

³⁴ T. Sutherland, M. Holst, *Battlefield Archaeology...*, s. 1–2.

³⁵ Zob. m.in. Huts and history: the historical archaeology of military encampment during the American Civil War, eds. C.R. Geier, D.G. Orr, M.B. Reeves, Gainesville 2006; J. Balicki, *Watch-Fires of a Hundred Circling Camps: Theoretical and Practical Approaches to Investigating Civil War Campsites* [w:] *Historical Archaeology of Military Sites. Method and Topic*, eds. C.R. Geier et al., College Station 2011.

³⁶ Zob. m.in. G. Prentice, M.C. Prentice, *Far from the Battlefield: Archaeology at Andersonville Prison* [w:] *Archaeological Perspectives...*; V. Demuth, *Archaeological Investigations in a Prisoner of War Camp Near Quedlinburg (Harz/Germany) from the First World War*, „*Journal of Conflict Archaeology*” 2009, Vol. 5.

³⁷ Zob. m.in. T. Pollard, I. Banks, *Survey and excavation of the Anglo-Zulu War Fort at Eshowe, Kwazulu Natal, South Africa*, „*Journal of Conflict Archaeology*” 2005, Vol. 1; C. Kuttruff, *The Confederate Forward Line, Battle of Nashville, Tennessee* [w:] *Fields of Conflict: Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War...*; T. Pollard, *The Archaeology of the Siege of Fort William, 1746*, „*Journal of Conflict Archaeology*” 2008, Vol. 4; L.E. Babits, *Pattering in Earthen Fortifications* [w:] *Historical Archaeology of Military Sites...*; W.S. McBride, K.A. McBride, *Methods in the Archaeology of Colonial Frontier Forts: Examples from Virginia and West Virginia* [w:] *Historical Archaeology of Military Sites...*

³⁸ Zob. m.in. A.T. Myers, *Between Memory and Materiality: An Archaeological Approach to Studying the Nazi Concentration Camp*, „*Journal of Conflict Archaeology*” 2008, Vol. 4; C. Sturdy Colls, *Holocaust Archaeologies: Approaches and Future Directions*, London 2015.

³⁹ Zob. m.in. S.R. Potter, D.W. Owsley, *An Irishman Dies at Antietam: An Archaeology of the Individual* [w:] *Archaeological Perspectives...*; A. Grothe, B. Jungklaus, *In Reih' und Glied – Archäologische und anthropologische Aspekte der Söldnerbestattungen von 1636 am Rande des Wittstocker Schlachtfeldes* [w:] *Schlachtfeldarchäologie. Battlefield Archaeology...*; G. Podruczny, J. Wrzosek, *Znalezisko szczątków grenadiera rosyjskiego poległego pod Kunowicami/Kunersdorf (1759) w świetle zwyczajów chowania poległych w czasie wojny siedmioletniej*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 2016, nr 2.

i zdefiniowane znacznie szerzej. Najodpowiedniejszym i najlepiej oddającym charakter tej dyscypliny okazał się termin „archeologia konfliktu” (*archaeology of conflict*) rozumiany jako dyscyplina archeologii, która koncentruje się na materialnych śladach konfliktów zachodzących pomiędzy ludźmi w przeszłości⁴⁰. Ta bardzo pojemna definicja pozwala na zajęcie się w jej ramach tematami szeroko pojętej działalności militarnej człowieka bez względu na chronologię. W tym miejscu można się zastanowić, czy w języku polskim nazwa nie powinna zostać doprecyzowana. Skoro badane są ślady militarnej aktywności człowieka, to – by podkreślić ten charakter antagonizmów zachodzących pomiędzy społecznościami ludzkimi w przeszłości – nie powinno się używać terminu „archeologia konfliktów zbrojnych”? Jednakże można sobie wyobrazić sytuację, w której badane będą także ślady konfliktów wewnątrzgrupowych, niekoniecznie o charakterze zbrojnym. Dlatego też nazwa „archeologia konfliktów” wydaje się bardziej elastyczna.

Wobec takiego zdefiniowania tej subdyscypliny również starsze prace, które poruszały te zagadnienia, można obecnie włączać w omawiany nurt, zwłaszcza te dotyczące pradziejów⁴¹. Do najstarszych okresów chronologicznych, w omawianym kontekście, odnoszą się także nowsze publikacje, z których szczególnie warto wymienić książki Johna Carmana i Anthony’ego Hardinga⁴² oraz Jeana Guilaine’a i Jeana Zammita⁴³.

Z uwagi na szeroki zakres tematyczny archeologii konfliktów i występujące w jej ramach specjalizacje często zaczyna się używać sformułowania „archeologie konfliktów” (*archaeologies of conflict*)⁴⁴. Ma ono przez zastosowanie liczby mnogiej podkreślić wielość zagadnień podejmowanych przez badaczy⁴⁵. Zgadzając się z takim podejściem, należy uznać archeologię pól bitewnych za część archeologii konfliktów.

W polskiej literaturze przedmiotu pierwsze szersze przemyślenia dotyczące badań prowadzonych na polach bitew przedstawił w kontekście batalii grunwaldzkiej prof. Andrzej Nadolski. Opisując metodologię i metodykę takich prac, zwrócił uwagę na konieczność ich interdyscyplinarności. Profesor pokrótce scharakteryzował kategorie znalezisk i procesów podepozycyjnych, którym podlegały. Bardzo ważne były

⁴⁰ Por. J. Carman, *Archaeologies...*, s. 10–13; T. Sutherland, M. Holst, *Battlefield Archaeology...*, s. 2.

⁴¹ Zob. m.in. S. Vencl, *War and Warfare in Archaeology*, „*Journal of Anthropological Archaeology*” 1984, Vol. 3.

⁴² J. Carman, A.F. Harding, *Ancient Warfare: Archaeological Perspectives*, Stroud 1999.

⁴³ J. Guilaine, J. Zammit, *The Origins of War. Violence in Prehistory*, Malden 2005.

⁴⁴ Por. J. Carman, *Archaeologies...*

⁴⁵ W literaturze polskiej patrz: A.I. Zalewska, *Archeologie współczesnych konfliktów jako praktykowanie prospołecznej archeologii. Przykład wartości epistemologicznej i aksjologicznej archeologii Wielkiej Wojny* [w:] *Archeologia współczesności*, red. A.I. Zalewska, Warszawa 2016.

dla niego elementy krajobrazu (cieki i zbiorniki wodne) oraz współczesna bitwie sieć drogowa czy osadnicza⁴⁶.

Pierwszego zestawienia badań archeologicznych przeprowadzonych na polskich polach bitew dokonał Krzysztof Wolski⁴⁷. W pracy tej, w ocenie piszącego te słowa, zabrakło jednakże jakiegokolwiek odniesienia do archeologii konfliktów i archeologii pól bitewnych z jej metodologią i metodyką. Wolski postrzega raczej archeologię pola bitwy jako naukę pomocniczą historii wojskowości⁴⁸.

Archeologia konfliktów i archeologia pól bitewnych nie doczekały się jak dotąd wyczerpującego opracowania w postaci syntetycznego ujęcia. Chyba za jedyną taką próbę należy uznać pracę Johna Carmana⁴⁹, która jednak tylko w zarysie prezentuje przedmiotową problematykę. Jak dotąd ukazywały się publikacje przedstawiające raczej studia przypadków⁵⁰. Wśród zebranych tam artykułów pojawiają się oczywiście refleksje metodologiczne czy metodyczne, ale zdecydowanie dominują analizy poszczególnych pól bitewnych, fortyfikacji, grobów masowych, różnych kategorii zabytków ruchomych itp.

Na tym tle wyróżnia się książka Thomasa Brocka i Arnego Homanna w nowoczesny sposób, jakże odmienny niż w pracy Wolskiego, przedstawiająca omawianą problematykę na terenie Niemiec⁵¹. Wśród licznych wydawnictw warto także zwrócić uwagę na prace poświęcone poszczególnym konfliktom⁵² lub bitwom⁵³.

Archeologia konfliktów doczekała się natomiast swojego periodyku. Jest nim wydawany od 2005 r. „Journal of Conflict Archaeology”, w którym są prezentowane artykuły z omawianej dziedziny⁵⁴.

Chociaż, jak już wspomniano wyżej, nie dysponujemy żadną syntezą tematu, to w tym miejscu należy zaznaczyć, że na rynku wydawniczym ukazały się w odstępie 20 lat dwie książki pod tytułem *Battlefield Archaeology* – pierwsza autorstwa Johna Laffina⁵⁵,

⁴⁶ A. Nadolski, *Stan archeologicznych badań...*, s. 24–25.

⁴⁷ K. Wolski, *Polskie pola bitew w świetle archeologii. Średniowiecze i okres wczesnonowoczesny*, Racibórz 2008.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 10–12.

⁴⁹ J. Carman *Archaeologies...*

⁵⁰ Do najważniejszych należą: *Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology...*; *Fields of Conflict: Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War*, Vol. 1–2, eds. D. Scott, L. Babits, Ch. Haecker, Westport 2007; *Schlachtfeldarchäologie. Battlefield Archaeology...*; *Historical Archaeology of Military Sites...*; *Beyond the Dead Horizon. Studies in Modern Conflict Archaeology*, ed. N.J. Saunders, Oxford 2012.

⁵¹ T. Brock, A. Homann, *Schlachtfeldarchäologie. Auf den Spuren des Krieges*, Stuttgart 2011.

⁵² Na przykład *Archaeological Perspectives...*

⁵³ Na przykład R.A. Fox, *Archaeology, History, and Custer's Last Battle. The Little Big Horn Reexamined*, Norman 1997.

⁵⁴ Zob. T. Pollard, I. Banks, *Why a Journal of Conflict Archaeology and Why Now?*, „Journal of Conflict Archaeology” 2005, Vol. 1, s. II–VII.

⁵⁵ J. Laffin, *Battlefield Archaeology*, London 1987.

druga Tima Lyncha i Jona Cookseya⁵⁶. Celowo omawiane są one na końcu, gdyż trudno je włączyć w nurt zwany archeologią pól bitewnych.

Po pierwsze, żaden z autorów nie jest z wykształcenia archeologiem. Po drugie, obie publikacje w różnym stopniu pomijają archeologię jako naukę, używając paradoksalnie jej nazwy w tytule. Szczególnie jest to rażące w pracy Laffina definiującego archeologię pól bitewnych jako swoje działania poszukiwawcze, które prowadzi na polach bitew obu wojen światowych, zwłaszcza pierwszej. Działania te polegają na wykopywaniu relikwów z okopów, lejów po pociskach, tuneli, kraterów powstałych po wybuchach min oraz z tzw. ziemi niczyjej różnego typu artefaktów związanych z walkami. Autor ten zaleca także przeszukiwanie w tym celu terenów związanych z zapleczem frontu, takich jak miejsca postoju wojsk lub współczesne gospodarstwa, których obecni właściciele gromadzą różne militarne znaleziska. Przy okazji Laffin dzieli się refleksją na temat starszych pól bitewnych, pisząc, że wszelkie poszukiwania na nich są bardzo utrudnione ze względu na współczesną infrastrukturę (drogową, budowlaną itp.). Znalezienie w tych miejscach cegokolwiek uznaje raczej za przypadek niż wynik wykorzystania „wiedzy i ciężkiej pracy”. Na koniec rozważań stwierdza, że archeologia pól bitewnych nie jest tylko domeną profesjonalnych historyków wojskowości, ale również amatorów⁵⁷.

Podsumowując, praca ta jest raczej zaprzeczeniem tego, co nazywamy obecnie archeologią pól bitewnych, i stanowi bardziej poradnik dla kolekcjonerów militariów, których interesuje tylko zabytek ruchomy⁵⁸.

Lynch i Cooksey zauważają dokonania archeologii konfliktów zbrojnych i uznają ją za część archeologii. Jednak za jeden z głównych tematów swojej pracy uważają to, jak aktywnie zaangażować się w archeologię konfliktu jako amator, bez ryzyka wyrządzenia szkody w pracy profesjonalistów⁵⁹, co zbliża ich do prezentowanego wyżej stanowiska Laffina. Autorzy zdecydowanie najwięcej miejsca poświęcają konfliktom z XX w., koncentrując się zwłaszcza na obu wojnach światowych. Również opis metodyki badań (czy też może bardziej poszukiwań) pozostawia wiele do życzenia, będąc raczej rodzajem vademecum dla osób pragnących prowadzić poszukiwania na polu bitwy⁶⁰.

Archeologia konfliktów rozwija się obecnie bardzo dynamicznie, obejmując różne aspekty, oprócz materialnych także kulturowe czy społeczne. Dotyczy to zwłaszcza

⁵⁶ T. Lynch, J. Cooksey, *Battlefield Archaeology*, Chalford 2007.

⁵⁷ J. Laffin, *Battlefield Archaeology...*, s. 10.

⁵⁸ W polskiej literaturze zbliżone poglądy prezentuje Bogusław Perzyk – zob. B. Perzyk, *Archeologia pól bitewnych XX w. w Polsce*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1995, t. 6.

⁵⁹ T. Lynch, J. Cooksey, *Battlefield Archaeology...*, s. 13.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 143–156.

czasów współczesnych, gdzie często analiza antropologiczna może być ważniejsza od fizycznych pozostałości wojen. Badacze zastanawiają się nad wieloaspektowością konfliktów, ich oddziaływaniem na społeczeństwa oraz następstwami, które potrafią być równie ważne jak sam konflikt. Sprawia to, że badania wymagają obecnie interdyscyplinarnego podejścia, w którym archeologia jest jedną z zaangażowanych dziedzin⁶¹.

⁶¹ N.J. Saunders, *Introduction: Engaging the Materialities of Twentieth and Twenty-first Century Conflict* [w:] *Beyond the Dead Horizon...*, s. X–XI; A. Zalewska, *Archeologia jako forma kreowania, pielęgnowania i odzyskiwania pamięci* [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński et al., Poznań 2012, s. 1183–1186; A. Zalewska, J.M. Scott, G. Kierszys, *Introduction: Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars* [w:] *Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*, eds. A. Zalewska, J.M. Scott, G. Kierszys, Warszawa–Szczecin 2017, s. 11.